

بقعه متبرک قیدار نبی علیه السلام در شهرستان خدا بنده (قیدار)

مهدی بختیاری^۱

چکیده

حضرت قیدار بن اسماعیل از پیامبران بنی اسرائیل است که بقعه‌اش در شهرستان خدا بنده (قیدار) قرار دارد. بلغان خاتون همسر غازان خان این بقعه را در سال ۷۱۹ ق تخریب و بازسازی کرد که در دوره صفویه نیز تزئیناتی به آن افزوده شده است. این بنا از دیرباز مورد توجه و اقبال اهالی منطقه و همچنین زائران و مسافران بوده است. حضرت قیدار از معدود پیامبر الهی است که در کشور ما مدفون گردیده. به دلیل ناشناخته بودن این پیامبر و مقبره وی، در این مقاله تلاش شده ضمن معرفی این پیامبر، بقعه آن نیز از لحاظ هنر و معماری و باستان‌شناختی مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها:

بقعه قیدار نبی، پیامبران بنی اسرائیل، خدا بنده، بلغان خاتون، ایلخانی

مقدمه

مقبره‌های مذهبی در مقایسه با سایر بناهای اسلامی (به جز مساجد) از اعتبار ویژه‌ای برخوردار بوده، مورد توجه عام هستند. کمتر شهر یا روستایی در ایران است که سهمی از چنین بناها نداشته باشد. هر چند اکثر مناطق ایران امامزاده دارند، اما پیامبران الهی مدفون در ایران بسیار کم هستند.

یکی از این پیامبران حضرت قیدار فرزند حضرت اسماعیل از پیامبران بنی اسرائیل است. بقعه آن حضرت در شهری به نام وی (قیدار) قرار دارد که امروزه به «خدابنده» نام بردار است. این بقعه زیر نظر اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان خدابنده اداره می‌شود.

موقعیت مکانی:

خدابنده یکی از شهرهای استان زنجان است که مشتمل بر بخش‌های مرکزی، افشار و بزینه‌رود است. این شهرستان از شمال به شهر زنجان و سلطانیه، از شرق به شهرستان ابهر، از جنوب به همدان و از جنوب غربی و

غرب به کردستان محدود است.^۲

این شهرستان در گذشته به قیدار مشهور بوده و امروزه نیز در بین اهالی استان به همین نام شهره است. از نظر قدمت تاریخی از قدیم‌ترین مناطق تاریخی استان بوده و آثاری مربوط به هزاره چهارم و پنجم قبل از میلاد در آن شناسایی گردیده است.

مجموعه تاریخی قیدار نبی ۴ که شامل بقعه، صحن و مسجد جامع خدابنده است، در جنوب غربی این شهرستان و در خیابان امام در دامنه ارتفاعاتی به همین نام قرار گرفته است.

شجره طیبه قیدار نبی ﷺ

در تاریخ یعقوبی آمده است:

«چون فرزندان «قحطان بن عامر» به یمن رفتند و آنجا را مالک شدند، فرزندان «جرهم بن عامر» به زمین تهامه آمدند و با اسماعیل بن ابراهیم همسایه گشتند. اسماعیل «حقاء» دختر حارث بن مضاض جرهمی را به همسری اختیار کرد و آن زن برای وی دوازده

پسر آورد: قیدار، نابت، ادبیل، مبشام، مسمع، دوما، مسا، حداد، تیما، یطور، نافس و قیدما.

او پدر مشهورترین قبایل عرب بود. بلاد و مملکت ایشان نیز قیدار خوانده شده است.^۴

حضرت اسماعیل ۱۳۰ ساله بود که وفات کرد و در حجر دفن شد. پس از وفات ایشان، پسرش قیدار و بعد از او برادرش نابت بن اسماعیل، امر کعبه را عهده دار شدند. فرزندان اسماعیل در

مرحوم علامه مجلسی در بحار الأنوار در ذکر اجداد پیامبر گرامی اسلام، به نقل از برخی کتاب‌ها نوشته است: «حضرت قیدار جدّ سی‌ام پیامبر اکرم است»^۵.

جستجوی آب و زمین پراکنده گشتند، برخی هم ماندن در حرم را بر خود لازم شمردند و گفتند: ما از حرم خدا رو بر نمی‌گردانیم»^۳.

در کتاب **منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه** تألیف میرزا حبیب الله هاشمی خویی، شجره‌نامه حضرت بدین شرح ذکر شده است: «محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب، و اسمّه شیبّه بن هاشم، و اسمه عمرو بن المناف، و اسمه

برخی گفته اند، قیدار یعنی سیاه‌پوست و پسر دوم اسماعیل است.

المغیره بن قصی، و اسمہ زید بن کلاب بن مرّة بن کعب بن لؤی بن غالب بن فھر بن مالک بن النضر، و هو قریش بن کنانہ بن خزیمہ بن مدرکة بن الیاس بن مفر بن نزار بن معد بن عدنان بن اود بن الیسع بن الهمیسع بن سلامان بن بنت بن حمل قیدار بن إسماعیل بن ابراهیم بن تارخ بن ناخور بن ساروع ... بن آدم (ﷺ)»^۶.

در تاریخ یعقوبی با تفاوت‌هایی به شرح ذیل ذکر شده است:

«محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب بن

هاشم بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مرّة بن کعب بن لؤی بن غالب بن فھر بن مالک بن نضر بن کنانہ بن خزیمة بن مدرکة بن الیاس بن مفر بن نزار بن معد بن عدنان بن اود بن الیسع بن همیسع بن یشجب بن أمین بن بنت بن قیدار بن إسماعیل بن ابراهیم بن تارخ بن ساروغ بن أرغو بن فالغ بن عابر بن شالخ... بن آدم (ﷺ)»^۷.

توصیف معماری بقعه:

بنای بقعه در وضعیت کلی دارای پلان مربع مستطیل است که طول آن ۱۴/۵ متر، عرض آن ۸/۳۰ متر و ارتفاع گنبد از سطح زمین ۹/۵ متر می‌باشد. این بنا ابتدا بر روی سه ردیف سنگ سبز تراشیده بنا گشته، سپس تار و پود بنا را آجرهای ختایی تشکیل داده است.

این بنا از سه بخش تشکیل شده است: بخش نخست به عنوان فضای مقدماتی ورودی تعبیه شده، سپس دو

فضای پشت سر هم به شکل دو چهار تاقی به هم چسبیده شکل گرفته است. چهار تاقی نخست به عنوان هشتی با پوششی گنبدی ساخته شده و سقف آن بر چهار جرز استوار گشته است. در حد فاصل دو جرز از سمت غرب، در ورودی بقعه قرار گرفته است. این قسمت به سبک چهار تاقی ساخته شده، با این تفاوت که دیوار به جرز برابر تبدیل شده است. تا ارتفاع یک متری، دورتا دور بنا، با کاشی پوشیده شده^۸ و سقف این فضا را عرقچین پوشش داده که بلا واسطه بر جرزهای جانبی فرو نشسته است. لازم به ذکر است که زیر این فضا، سردابه‌ای جهت گذاشتن اجساد امانتی در نظر گرفته شده است.

قبر قیدار (عائیه) در چهار تاقی دوم قرار گرفته که شبستان اصلی آرامگاه است و بر فراز آن، گنبد دوپوششی استوار گشته است. گنبد این بنا در عین سادگی در نوع خود در این منطقه بی نظیر و منحصر به فرد است و از نوع گنبدهای زنگوله‌ای است.

بنای بقعه قیدار نبی (عائیه)

گنبد و بنا از نمای بیرونی فاقد هر گونه تزیینات است، اما پوشش نخستین گنبد که سقف بقعه را تشکیل می‌دهد، از درون با گچ‌بری‌های بسیار زیبایی تزیین گردیده است.

ضریح قیدار نبی (عائیه) در سال ۶۹۱ هـ. ق به شکلی زیبا از چوب گردو ساخته شده که طول آن در حدود دو متر و عرض تقریبی آن ۱/۷۰ متر است و تزییناتی از قبیل طرح‌های هندسی و گل و بوته به روش حکاکی بر روی آن ایجاد کرده‌اند. در دوران صفویه به لحاظ حفاظت آن، ضریح دیگری بر آن نصب گردیده که با ترکیبی از گره‌سازی و شمسه اجرا شده^۹ است، اما در سال ۱۳۸۵، ضریح فلزی، جایگزین ضریح چوبی دوره صفویه گردید.

ضریح بقعه قیدار نبی (عائیه)

این بقعه را زائر سرای بزرگی محصور کرده که با طرح مستطیلی و به سبکی خاص ساخته شده و تقلیدی ناقص از سبک بناهای چهار ایوانی است. به

جنوبی تعبیه شده که با دو برج کنترل می شده و زنجیر عدالت جهت دادخواهی مردم از آن آویزان بوده است. امروزه یکی از برجها تخریب شده است.

استثنای ضلع شرقی صحن بنا که طاق نماست، در بقیه اضلاع حجره‌هایی به عنوان محل سکونت زائرین احداث شده است. حجره‌های ضلع غربی

در ضلع شرقی و جنوب شرقی این بقعه، مسجد جامع قیدار در سال ۱۳۲۱ در دوران محمدعلی شاه قاجار، با نظارت جهان‌شاه‌خان افشار - که از عمال حکومت و فئودال منطقه بوده - از محل اعتبارات موقوفه قیدار نبی علیه السلام ساخته شده است. آجرکاری شبستان مسجد به شیوه

به جهت شیب تند زمین در دو طبقه ساخته شده که طبقه زیرین آن را برای مَرکَب زائران در نظر گرفته بودند.^{۱۰}

زائر سرای بقعه

این مجموعه دارای سه در ورودی از سمت شمال، جنوب و شرق است، اما ورودی اصلی این مجموعه در ضلع

عالی طراحی شده است. مسجد دارای یک سردر و دو مناره به سبک بناهای دوران قاجاریه است. در ضلع غربی مسجد تعدادی حجره جهت تربیت طلاب علوم دینی تعبیه شده است.^{۱۱} البته امروزه تغییراتی در درب ورودی قدیمی داده شده و بخش‌های دیگری به این مکان افزوده شده است.

مسجد جامع خداینده

تزئینات بقعه:

عمده تزئینات این بنا با استفاده از کاشی‌های یک‌رنگ و گچ‌بری اجرا شده است. تا ارتفاع یک متری، دورتا دور بنا با کاشی‌های شش‌گوش به رنگ فیروزه‌ای، بنفش، سیاه و سفید پوشیده شده است.

سقف شبستان گنبددار با گچ‌بری‌های بسیار زیبایی تزئین گردیده است. ترکیب کلی تزئینات از موتیفی به نام شمسه با کاربندی منشعب شده و خطوط آن به نوبه خود تصاویر را محدود می‌سازد.

گچ‌بری‌ها با نقش‌های گل و بوته،

لچک و ترنج، تصویر خیالی فرشتگان، درخت زندگی و پرندگان بسیار زیبا طراحی و اجرا شده است. کلیه تزئینات با دو رنگ آبی و طلایی جلوه‌گرند.

در گوشواره‌های جرز شرقی تزئینات اولیه بر اثر رطوبت حاصله از فیل‌پوشهای سقف فروریخته بوده که در دوران قاجاریه مرمت شده‌اند.

تزئینات بنا با توجه به سبک گچ‌بری‌ها و مفهوم تصاویر به دوره صفویه مربوط است.^{۱۲}

کتیبه‌های بقعه:

درباره تاریخ احداث بنا دو کتیبه سنگی در جهه جنوبی بقعه و هشتی دیده می‌شود. مضمون کتیبه ضلع جنوبی به شرح ذیل است:

«بلغان خاتون أمرت بتجدید هذا المقام المبارك زید عظمتها فی الدنيا و الآخرة فی ربيع الآخر سنة تسع عشر و سبعمائة ... مبارک محمد».

خط این کتیبه ثلث جلی و به سبک حکاکی رقم گردیده است.

کتیبه دوم در ضلع جنوبی فضای

و قسمتی از آیات سوره مبارکه نحل است. ابعاد خط ۱۵ × ۶ سانتی متر و نوع خط ثلث خفی است که کل آیات

نخست (هشتی) نصب شده و مضمونی بدین شرح دارد: «اخراجات، تعمیر روضه مقدس و گنبد منور حضرت

با خط قرمز محاط شده است. جلد جزوات چرمی و جنس کاغذ پاپیروس است. نویسنده این قرآن که در سال ۱۰۳۰ هجری قمری نوشته شده، ناشناخته است و واقف آن مشهدی یوسف ساکن زنجان بوده است. از دیگر اموال می توان به تعدادی شمعدان روسی از دوران نیکلا و شمعدانی از دوران صفویه اشاره نمود^{۱۳}.

قیدار نبی ﷺ، راسخ جلیل ابن مرحوم شیخ ابراهیم خان سلطانیه‌ای سنه ۷۵۱. با توجه به کتیبه های موجود می توان گفت بنای موجود در سال ۷۱۹ هجری قمری توسط بلغان خاتون زن غازان خان ایلخانی تجدید بنا گردیده و گنبد بنا در سال ۷۵۱ هجری قمری بر فراز آن ساخته شده است.

موقوفات بقعه:

تعداد شش جلد جزوه قرآن مجید

منابع و مأخذ

۱. ثبوتی، هوشنگ، بناهای آرامگاه استان زنجان، زنجان: زنگان، ۱۳۷۷.
۲. _____، تاریخ زنجان، زنجان: انتشارات اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶.
۳. جعفری، عباس، گیتاشناسی ایران، ج سوم، تهران: انتشارات مؤسسه گیتاشناسی، ۱۳۸۴.
۴. زنده‌دل، حسن، مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی استان زنجان، تهران: نشر ایرانگردان، ۱۳۷۷.
۵. صالح مدرس‌های، عباس، پیامبران سرزمین ما، قم: در راه حق، ۱۳۸۰.
۶. فوزی، ولی‌الله، پژوهشی در زندگی پیامبران ایران، قم: اسلامی، ۱۳۸۱.
۷. کیانی، محمد یوسف، معماری ایران دوره اسلامی، تهران: سمت، ۱۳۸۸.
۸. ملازاده، کاظم، دایرة المعارف بناهای آرامگاهی، تهران: حوزه هنری، ۱۳۸۷.
۹. یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، ج ۱، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.

پی‌نوشت‌ها:

۱. کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی
۲. گیتاشناسی ایران، ج ۳، ص ۴۶.
۳. تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۷۷.
۴. پیامبران سرزمین ما، ص ۱۰.
۵. بحار الأنوار، ج ۱۵، ص ۱۰۶-۱۰۷.
۶. تاریخ زنجان، ص ۱۷۵.
۷. تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۵۱۵.
۸. مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی استان زنجان، ص ۸۲.
۹. بناهای آرامگاهی استان زنجان، ص ۱۷۸.
۱۰. مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی استان زنجان، ص ۸۳.
۱۱. تاریخ زنجان، ص ۱۷۹.
۱۲. بناهای آرامگاهی استان زنجان، ص ۱۷۳.
۱۳. همان، ص ۱۷۷-۱۷۹.

